

Reactie op reactie van Frank Ankersmit

De commentaren van professor Frank Ankersmit op mijn stuk doen mij meer dan ooit inzien dat de antieke wijsgeren gelijk hadden: dialoog is de beste formule om argumenten op punt te stellen en tot nieuwe inzichten te komen. Bovendien is het me niet alleen een hele eer maar ook een groot genot om als relatieve nieuwkomer in het veld van de geschiedfilosofie in discussie te kunnen treden met iemand als Ankersmit.

Frank Ankersmit stelt in zijn reactie vele pertinente vragen. Ik zal hier slechts op enkele van de gestelde vragen een reactie geven: ten eerste omdat ik er dagen mee bezig zou zijn om op alle vragen in te gaan, maar ook omdat ik het met veel van de commentaren eens ben. Vooreerst echter, een opmerking: Ankersmit stelt in zijn reactie op een gegeven moment over een gedachte dat ze 'zo oud (is) als het historisme'¹: dit is een mooi voorbeeld van hoe tijds- en historiciteitspolitiek op het niveau van een vertoog kunnen werken, maar toont meteen ook hun ambiguïteit. Termen als 'oud' en 'nieuw' zijn, evenals de noties 'heden' en 'verleden', waardegeladen concepten. Maar die waardegeladenheid is niet eenduidig en niet inherent of absoluut: de concrete 'waarde' van concepten als 'oud' en 'nieuw' is afhankelijk van het historiciteitregime (*régime d'historicité*) waarin ze gebed zijn.¹ Het probleem is dat deze regimes, zoals François Hartog argumenteert, door heen de geschiedenis veranderen en ook in verschillende culturen of zelfs binnen subculturen kunnen variëren.² Zo heeft het concept 'oud' in een traditionalistisch georiënteerde (sub)cultuur doorgaans een legitimerende functie, terwijl het in een modernistische of presentistische (sub)cultuur delegitimerend kan werken.

Met de stelling dat de geschiedbeoefening ten dele een kunst is om het verleden van onze hals te halen ben ik het helemaal eens. Ik schrijf deze functie van de geschiedbeoefening echter liever geen therapeutische waarde toe omdat dat stevast impliceert dat het vasthouden aan of het om de hals

- 1 François Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps* (Paris: Seuil, 2003).
- 2 Voor een analyse van conflicterende historiciteitsregimes op een 'subcultureel' niveau, zie: Berber Bevernage & Koen Aerts, "Haunting pasts: time and historicity as constructed as constructed by the Argentine Madres de Plaza de Mayo and radical Flemish nationalists", *Social History* 34, no. 4 (2009), 391-408.

blijven dragen van het verleden 'pathologisch' is. Dat is lang niet altijd en zeker niet noodzakelijk zo. De Argentijnse slachtoffergroep *Asociación Madres de Plaza de Mayo*, bijvoorbeeld, heeft een succesvolle herinneringsstrategie ontwikkeld die zich baseert op een bewuste weigering om het verleden af te sluiten. Om hun strijd om gerechtigheid voor hun tijdens de militaire dictatuur (1976-1983) verdwenen kinderen (*desaparecidos*) kracht bij te zetten, weigeren deze *Madres* maatschappelijke rouwvoorschriften te volgen en verzetten zij zich ook tegen een afsluitende historiserende representatie van de *desaparecidos*. De 'anti-historische' collectieve strijd van deze groep is echter duidelijk politiek gericht en mag zeker niet als pathologie worden beschouwd.³ Ook de Zuid-Afrikaanse groep *Khulumani Support Group*, die de belangen van slachtoffers en overlevenden van Apartheidsgeweld verdedigt, fundeert haar eisen voor een belangrijk deel op de claim dat het verleden in het heden blijft spoken maar benadrukt dat de strijd tegen dit voortdurende verleden niet in therapeutische of psycho-pathologische termen moet gezien worden maar als een politieke en sociale strijd. Ik benader de distantiërende dimensie van historisch vertoog daarom vooral in socio-politieke termen en in relatie tot claims over autonomie of soevereiniteit.⁴

De vergelijking met psychoanalyse en het breken van banden blijft daarbij evenwel zeer interessant. Ik werd zelf in mijn onderzoek naar de relatie tussen geschiedenis en rouw erg geïnspireerd door de zogenaamde *continuing bonds*-these binnen de recente klinische psychologie.⁵ Daarin wordt geargumenteed dat de in het Westen dominante, op Freud gebaseerde, rouwtheorie – die stelt dat de gezonde rouw het verlies eerst objectivert om het daarna in een gesublimeerde vorm te incorporeren en af te sluiten – in feite niet klinisch gestaafd kan worden, maar dat ze eerder is gebaseerd op

3 Bevernage & Aerts, *Haunting pasts*. En: Berber Bevernage, "'Unpopular past': the Argentine Madres de Plaza de Mayo and their Rebellion against History." In: *Popularizing National Pasts: 1800 to the Present*. Stefan Berger, Chris Lorenz and Billie Melman eds. (New York: Routledge, 2012).

4 Bevernage, *History, Memory and State-Sponsored Violence*. Zie ook: Christopher Colvin, "'Brothers and Sisters, do not be afraid of me'. Trauma, history and the therapeutic imagination in the new South Africa." in: *Memory, History, Nation. Contested Pasts*. K. Hodgkin & S. Radstone eds. (London: Transaction Publishers, 2005), 165-166, 164.

5 D. Klass, P. R. Silverman & S. L. Nickman eds., *Continuing Bonds. New Understandings of Grief* (Philadelphia: Taylor and Francis, 1996). En: Tony Walter, "A New Model of Grief. Bereavement and Biography", *Mortality* 1, no. 1 (1996), 7-25.

een modernistische wil tot autonomie voor het individu.⁶ Op basis van een onderzoek naar rouw bij wezen, weduwen en pleegkinderen argumenteren enkele klinische psychologen dat rouwende personen vaak in de praktijk nooit de banden met de verlorene doorknippen, en dat dit helemaal niet ongezond is of tot psychologische disfunctionaliteit moet leiden.

Hierbij aansluitend, meteen iets over de grenzen tussen heden en verleden en de vraag of daar iets zinnig over te zeggen valt. Ik denk dus van wel en zelfs dat dit één van de grote uitdagingen is waarvoor zowel de historiografie als de geschiedtheorie momenteel staan.⁷ Om iets over die grenzen tussen heden en verleden te zeggen mag men ze echter, zoals Ankersmit in zijn reactie ook al aangeeft, niet zien als een transhistorisch 'gegeven' of vast te stellen feit, en benadert men ze ook best niet in ontologische termen. Een socio-culturele en ethico-politieke insteek en een focus op performativiteit kunnen volgens mij wel een vruchtbaar vertrekpunt vormen. Ik probeer zelf bijvoorbeeld tot nieuwe inzichten te komen door heden, verleden en hun vloeiende grenzen te benaderen als maatschappelijke fenomenen die gerelateerd zijn aan actie en *agency* maar ook aan een soort gebod dat reguleert waar interventie en actie of juist reflectie en contemplatie gepast zijn. Ik inspireer me daarbij op de 'in mijn tijd' waarover mijn grootmoeder het keer op keer heeft en wat dan steeds op de late jaren 1930 tot de late jaren 1970 blijkt te slaan. Ze bewijst daarmee aan 'secundaire observatie' te kunnen doen – door zichzelf te observeren als observator van haar tijd. Mijn grootmoeders 'in mijn tijd' – haar 'heden' in het chronologische verleden in zekere zin – lijkt echter vooral te slaan op de tijd waarvan ze het gevoel heeft dat ze haar stempel op de dingen kon drukken (de tijd waarin ze nog *agency* had).⁸ Het is in de eerste plaats de confrontatie met haar onvermogen om dat nog langer te doen (haar verlies van *agency*) die haar het gevoel geeft een levend anachronisme te zijn en haar tot het symbolisch uittekenen van temporele grenzen, of breken van de tijd, brengt. Dit perspectief

6 Tony Walter geciteerd in: N. Small, "Theories of Grief: A Critical Review." In: *Grief, Mourning and Death Ritual*. J. Hockey, J. Katz & N. Small eds. (Buckingham: Open University Press, 2001), 19-48, 34.

7 Samen met Chris Lorenz organiseerde ik vorig jaar aan het FRIAS in Freiburg een workshop over deze problematiek, en daaruit volgt binnenkort ook een publicatie: Berber Bevernage & Chris Lorenz eds., *Breaking up Time. Negotiating the Borders between Present, Past and Future* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, verwacht voor februari 2013).

8 Ik ontleen dit concept aan Jaap Den Hollander, "Contemporary History and the Art of Self-Distancing", *History and Theory* 50, no. 4 (2011), 51-57.

maakt zaken complex, maar zo zijn de dingen nu eenmaal: het toont dat mensen, net zoals zij deel kunnen uitmaken van verschillende netwerken of (sub)culturen, ook in verschillende temporele structuren kunnen leven.

De volgende vraag dan: erken ik dat er binnen de geschiedbeoefening via het creëren van 'beeldvorming' zowel ruimte is voor het breken van banden als het aanhalen van banden en dat dit tot dilemma's leidt? Jazeker, dat slaat de nagel op de kop. Er is een lange traditie bij Duitse denkers zoals Reinhart Koselleck en Hermann Lübbe om historiografie te zien als een vorm van compensatie voor het verlies aan organische banden met het verleden, door het inkrimpen van 'ervaringsruimte' of het verschrompelen van het heden.⁹ Aleida Assmann noemt deze denkers daarom 'compensatietheoretici'.¹⁰ In de context waarin waarheidscommissies opereren is er echter meestal geen nood aan dergelijke compensatie maar eerder aan een historisch vertoog dat temporele banden breekt. Dat komt omdat er in situaties van langdurig en steeds terugkerend conflict in Kosellecks terminologie geen sprake kan zijn van een toenemende breuk tussen ervaringsruimte of verwachtingshorizon, maar van een situatie waarin een realistische verwachtingshorizon tragisch genoeg samenvalt met de ervaringsruimte. Ik heb op basis van mijn onderzoek over de waarheidscommissies van Zuid-Afrika en Sierra Leone dan ook geargumenteed dat deze vooral een historisch vertoog hanteren om een symbolische 'afstand' of 'breuk' tussen heden en verleden te creëren. Historisch vertoog kan dus inderdaad verscheidene functies vervullen naargelang de politieke, sociale en culturele context waarin het tot stand komt.

Hoe zit het dan met het verschil met het juridisch vertoog? Ik moet eerlijk bekennen dat ik daar niet helemaal op durf te antwoorden omdat ik me tot nu toe vooral beziggehouden heb met het lezen en reflecteren over juridische praktijk. Dat zie ik in door Ankersmits vraag. Als ik het goed heb is er in Ankersmits benadering echter eveneens sprake van een zekere asymmetrie omdat hij juridisch vertoog (of beter juridische zelf-representatie) vergelijkt met geschiedbeoefening (dus praktijk). Daar lopen we dus een andere richting uit, maar dat is wel productief. Het is namelijk zo dat ik het opnieuw grotendeels eens ben met Ankersmits analyse van het,

9 Hermann Lübbe, *Im Zug der Zeit. Verkürzter Aufenthalt in der Gegenwart* (Berlin: Springer Verlag, 2003); Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt: Verlag Suhrkamp, 1979).

10 Aleida Assmann, "Transformations of the Modern Time Regime." in: *Breaking up Time*.

vaak voorkomende, weren van tijd en historiciteit uit juridische vertogen. Dat is echter veel minder het geval in de juridische praktijk. Een aantal rechtsgeleerden argumenteerde recent dat rechtspraak in tegenstelling tot wat ze vaak over zich zelf beweert, voor een groot deel gebaseerd is op, en afhankelijk is van, processen van beeldvorming, meer zelfs, dat ze net als historiografie in sterke mate gebaseerd is op narratieve representaties en constructies.¹¹ Noties van waarheid in de rechtspraak zijn – veel vaker dan op het eerste gezicht het geval lijkt – eerder gebaseerd op criteria van narratieve consistentie dan louter op harde, empirisch vaststelbare, feiten. Inzake de verhouding tussen concreet feit en generalisatie en het toepassen van algemene principes of vaste regels argumenteren verscheidene academici dat op zijn minst sinds Neurenberg een creatief proces aan de gang is waarbij men het wettelijke kader heeft proberen aanpassen aan de geschiedenis en aan historische veranderingen: bijvoorbeeld via de creatie van nieuwe concepten als 'genocide' en 'misdaad tegen de menselijkheid' die in de afrekening met het nazisme maar vooral de Holocaust mogelijkheden creëerden die niet voorhanden waren via de toepassing van oudere concepten als 'oorlogsmisdaad'.¹² Binnen de traditie van de meer radicale rechtskritiek heeft Drucilla Cornell bovendien op basis van Derrida's kritieken op de zogenaamde 'metafysica van de tegenwoordigheid' een krachtige kritiek geformuleerd op positivistische en ahistorische zelfrepresentaties in de rechtspraak. Hoewel haar benadering, net als deze

11 Er is recent een uitgebreid corpus aan vakliteratuur verschenen dat focust op deze narratieve analyse van de rechtspraak. Zie bijvoorbeeld: Peter Brooks & Paul Gewirtz eds., *Law's Stories: Narrative and Rhetoric in the Law* (New Haven: Yale University Press, 1996); Peter Brooks, "Narrative in and of the Law." in: *A Companion to Narrative Theory*. James Phelan & Peter Rabinowitz eds. (Malden, MA: Blackwell Publishing, 2005), 415-426; John Conley & William O'Barr, *Just Words: Law, Language and Power* (Chicago: Chicago University Press, 1998); Randy Gordon, "Rehumanizing Law: A Narrative Theory of Law and Democracy" (University of Edinburgh) (onuitgegeven doctoraatsthesis); Bernard S. Jackson, *Law, Fact and Narrative Coherence* (Merseyside: Deborah Charles Publications, 1988). Voor een algemeen overzicht van het gebruik van geschiedenis en historische vertogen, bewijsvoering en interpretaties in de rechtspraak in de Verenigde Staten, zie: Matthew J. Festa, "Applying a Usable Past: The Use of History in Law", *Seton Hall Law Review* 38 (2008), 479-553. Voor een interessante studie naar de rol van historici als expert-getuigen in de rechtspraak, zie: V. Petrovic, "Historians as Expert Witnesses in the Age of Extremes" (Budapest, 2009) (ongepubliceerde doctoraatsthesis).

12 Lawrence Douglas, *The Memory of Judgment: Making Law and History in the Trials of the Holocaust* (New Haven: Yale University Press, 2011).

van Derrida, radicaal anti-historicistisch is – in die zin dat ze zich tegen traditionele lineaire en chronologische representaties van historische tijd keert – heeft ze erg veel aandacht voor dimensies van tijd en historiciteit in wetgeving en jurisdictie.¹³

Rechter en historicus verschillen op dat vlak dus veel minder van elkaar dan denkers als Hannah Arendt, Carlo Ginzburg of Henry Rousso beweren.¹⁴ Daarmee beweer ik zeker niet dat er geen verschillen zijn, maar wel dat er reden genoeg is om een aantal bij historici diepgewortelde assumpties te bevragen: Richard Wilson argumenteert bijvoorbeeld in een zeer boeiend artikel tegen de algemene opinie in dat bepaalde rechtszaken en tribunalen ontegensprekelijk degelijke en waardevolle historische inzichten kunnen opleveren.¹⁵ Dat was volgens hem bijvoorbeeld het geval tijdens de eerste processen van het Joegoslavië-tribunaal (*International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*; ICTY), waar de geringe voorkennis van de rechters een diepgaande focus op de historische context en zelfs de introductie van historici als expert-getuigen noodzakelijk maakten. Zo zijn de vonnissen in de processen tegen Duckyo Tadic en Radislav Krstic, volgens Wilson, wel degelijk gebaseerd op een gedetailleerde contextualisering en een uitgebreide historische interpretatie van de criminele feiten. De resultaten op het vlak van de kwaliteit van de historische inzichten zijn volgens hem vooral afhankelijk van de vraag of de tribunalen in een nationale of in een internationale context plaatsvinden, waarbij de laatste het meeste kans biedt op degelijke geschiedschrijving.

Inzake de specifieke relatie tussen geschiedschrijving en waarheidscommissies claimt Greg Grandin dat de resultaten heel erg kunnen uiteenlopen: sommige waarheidscommissies leveren erbarmelijke geschiedschrijving

13 Drucilla Cornell, "Time, Deconstruction, and the Challenge to Legal Positivism: The Call for Judicial Responsibility," *Yale Journal of Law and the Humanities* 2 (1990): 267-297. Zie ook: Drucilla Cornell, *The Philosophy of the Limit* (New York: Routledge, 1992).

14 Zie bijvoorbeeld: Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil* (New York: Viking Press, 1963); Henry Rousso, *La hantise du passé: Entretien avec Philippe Petit* (Paris, Ed. Textuel, 1998) en Carlo Ginzburg, "Checking the Evidence: The Judge and the Historian," *Critical Inquiry* 18, no. 1, (1991), 79-92.

15 Richard Ashby Wilson, "Judging History: The Historical Record of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia," *Human Rights Quarterly* 27 (2005), 908-942. Zie ook: Richard Ashby Wilson, "Humanity's Histories: Evaluating the Historical Accounts of International Tribunals and Truth Commissions," *Politix* 20, no. 4 (2007), 31-58.

16 Greg Grandin, "The Instruction of Great Catastrophe: Truth Commissions, National

op, maar andere scoren dan weer zeer behoorlijk.¹⁶ Zo geeft Grandin de Argentijnse CONADEP-waarheidscommissie bijvoorbeeld een onvoldoende, maar is hij zeer enthousiast over de waarheidscommissie van Guatemala. Op basis van mijn eigen onderzoek kan ik zeggen dat de waarheidscommissie in Sierra Leone meer historische inzichten en complexere beeldvorming opleverde dan bijvoorbeeld de Zuid-Afrikaanse. Bovendien durf ik, op basis van onderzoek over de Belgische 'historische commissie' inzake de moord op Patrice Lumumba, te stellen dat de aanwezigheid van historici en zelfs van een relatief minder strak juridisch kader helemaal geen garantie vormen voor meer of vernieuwende historische inzichten.¹⁷

Om af te sluiten: vormt de juridisering van de geschiedenis een bedreiging voor de geschiedschrijving en moeten historici dus wegblijven uit waarheidscommissies en tribunalen? Nee, voor mij hoeven ze niet weg te blijven. Historici moeten zich natuurlijk bewust zijn van de risico's, maar anderzijds zijn er ook uitdagingen en kansen. Deelname aan waarheidscommissies en historische commissies kan voor historici wel zeer bedreigend en beknottend ervaren worden en historische beeldvorming inderdaad vervormen of zelfs het bredere historische debat verlammen, maar anderzijds hebben verscheidene denkers terecht geopperd dat de ontwikkeling van nieuwe concepten in de rechtspraak ook het historische begrip en de bredere maatschappelijke en culturele inzichten ten goede komen. We mogen de discussie over de juridisering van de geschiedenis trouwens niet beperken tot gevallen waar historici daadwerkelijk binnen een institutionele juridische context gaan werken. Ik maak in mijn eigen onderzoek een onderscheid tussen 'effectieve juridisering' (de formele legale

History, and State Formation in Argentina, Chile, and Guatemala," *American Historical Review* 111, no. 1, (2005) 46-67. Het is duidelijk dat net zoals bij rechtbanken en tribunalen ook in het geval van waarheidscommissies en hun relatie met historiografie een groot verschil kan bestaan tussen zelfrepresentatie en werkelijkheid. Zoals Greg Grandin opmerkt: "*the jurists who designed Latin America's first truth commissions approached historical interpretation with ambivalence, overtly denying, covertly embracing its import.*" (p. 47); Nigel Eltringham argumenteert dat waarheidscommissies en tribunalen op het vlak van hun gebruik van narratieven en hun overeenkomsten met de geschiedschrijving niet zo erg van elkaar verschillen. Nigel Eltringham, "'We are not a Truth Commission': Fragmented Narratives and the Historical Record at the International Criminal Tribunal for Rwanda," *Journal of Genocide Research* 11, no. 1 (maart 2009), 55-79.

17 Berber Bevernage, "Geschiedenis in overheidsopdracht: wetenschap, ethiek en politiek in de Belgische Lumumba-commissie," *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125, no. 1 (2012), 80-95.

status van bevindingen zoals vonnissen, maar ook herinneringswetten), 'potentiële juridisering' (het potentiële of geanticiperde gebruik van de bevindingen voor rechtspraak zoals bij de waarheidscommissie in Argentinië) en 'virtuele juridisering' (de overname van juridische gewoontes, vertogen, concepten en het formuleren van quasi-verdicten). Hoewel de eerste het meest opvallend is en ook het meest direct van invloed is, kan de laatste op een dieper liggend niveau en op een langere termijn de geschiedschrijving het meest beïnvloeden.

Bovendien zijn de specifieke stijl van geschiedschrijving en het niveau van historisch inzicht die uit waarheids- of historische commissies resulteren niet per se steeds het gevolg van processen van juridisering, maar kunnen ze ook resulteren uit vormen van politisering. Zo ben ik ervan overtuigd dat de relatief povere historiografische resultaten van de Belgische Lumumba-commissie niet in de eerste plaats resulteerden uit een verwarring van de rol van historicus en rechter, zoals sommige commentatoren menen, maar vooral door een toe-eigening door de afgevaardigde historici van een aantal (meta-politieke) waarden en gebruiken van hun parlementaire broodheren.

Om en al zit ik echter meer in met de bedreiging die het historisch vertoog voor het streven naar gerechtigheid kan vormen. Kunnen historici daartegen niets beginnen? Toch wel, maar dan alleen op voorwaarde dat ze zich zuiveren van een aantal van hun basisvooronderstellingen (of 'absolute presuppositions' zoals de Britse historicus R.G. Collingwood die noemt)¹⁸ – vooral hun historicistische metafysische en gerelateerde epistemologische vooronderstellingen. Bovendien zouden zij zich, naast het focussen op feiten en beeldvorming (die zeer belangrijk blijven!), moeten gaan toeleggen op het blootleggen van mechanismen van tijds- en historiciteitspolitiek.

18 R. G. Collingwood, *An Essay on Metaphysics* (Oxford: Clarendon Press, 2007).